

UZUPEŁNIENIA DO ZBIORU POLSKICH USTAW WIEJSKICH*

Niewątpliwie za jeden z najważniejszych postulatów odnośnie publikacji materiałów źródłowych do dziejów wsi polskiej należy uważać możliwie śpieszne zebranie, krytyczne opracowanie i ogłoszenie drukiem ustaw wiejskich czyli wilkierzy. Materiał to bowiem niezwykle cenny, jeśli chodzi o poznanie zagadnień związanych z przeszłością chłopów polskich. Wydaje się, iż nie potrzeba tego nawet szerzej uzasadniać¹.

Tymczasem właśnie na polu wydawnictw materiałów źródłowych tego typu istnieją u nas poważniejsze zaniedbania. Z tym większą tedy radością i wdzięcznością należało powitać ukazanie się omawianego zbioru Polskich ustaw wiejskich XV—XVIII w. w opracowaniu dwóch zasłużonych dla dziejów wsi wydawców. Bezsporną zasługą edytorów pozostanie pierwszeństwo o ile chodzi o ilościowo możliwie najobszerniejszy komplet ogłoszonych dotąd polskich wilkierzy wiejskich. Wydawnictwo to jednak należy uważać za tom pierwszy, po którym winny jak najszybciej ukazać się następne. I na tym polu winniśmy starać się o usunięcie dotychczasowych zaniedbań i dorównanie poczynaniom historyków wsi w innych krajach.

Już obecnie można stwierdzić, iż materiałów nie braknie. Odpowiednie kwerendy archiwalne z całą pewnością pozwolą na umożliwienie opublikowania kilku dalszych tomów. W związku z poszukiwaniami do dziejów chłopstwa polskiego w czasach nowożytnych udało mi się w stosunkowo krótkim okresie czasu zebrać kilkadziesiąt wilkierzy nieznanych Kutrzebie i Mańkowskiemu. Z tego też względu zwrócę na tym miejscu uwagę w pierwszym rzędzie na te ustawy, które już przed 1938 r. zostały opublikowane, a których obaj wydawcy nie uwzględnili w owym zbiorze. Przed tym jednak należy zaznaczyć, iż ogłosili oni nie tylko ustawy dotychczas nieopublikowane lecz również wszystkie znane im z druków od XVII w. poczynając (najpierwszy z dotychczas

* Stanisław Kutrzeba i ks. Alfons Mańkowski, Polskie ustawy wiejskie XV—XVIII w., Kraków 1938, Archiwum Komisji Prawniczej, tom XI, str. XV i 512.

¹Uwagę zainteresowanych tym zagadnieniem kieruję na krytyczną recenzję Karola Koranyi'ego w Rocznikach dziejów społecznych i gospodarczych, t. X (1948), str. 255—264.

znanych z druku to wilkierz dla wsi klasztoru oliwskiego w 1616 r.) po lata nieomal współczesne ich zbiorowi.

Oto wykaz pominiętych przez nich publikacji, na które pragnę zwrócić uwagę historyków zagadnień ustrojowych i wiejskich, zanim sam ogłoszę tom polskich wilkierzy wiejskich:

1514 r. Ustawa ławnikom jako się mają zachowywać: Drukowana przez Edwarda Raczyńskiego w jego dziele Wspomnienia Wielkopolski, to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego, Poznań 1842, t. I, Dodatki, str. X — XI.

1529 20 stycznia. Zygmunt I ustawa dla ludu pospolitego ziemi żmódzkiej. Dr. Zbiór praw litewskich, wyd. hr. Działyński, Poznań 1841, str. 131-6; tłum. polskie Ignacy Daniłowicz, Skarbiec dyplomatów... Litwy, Rusi i ościennych im krajów, Wilno 1862, t. II, nr 2308, str. 299—301.

1539. Wilkierz ks. Albrechta dla wsi Marienfeldu. Dr. Fr. Guntram Schultheiss, Die Nachbarschaften in den Posener Hauländereien nach ihrem historischen Zusammenhang, Sonderabdruck z Archiv für Kulturgeschichte, Berlin 1908, str. 49—52.

1540 ok. Ordynacja dla Węzerowa. Dr. Tadeusz Ignacy Baranowski, Materiały do dziejów wsi polskiej, Warszawa 1909, str. 5—10.

1557. Ustawa króla Zygmunta Augusta zwana „pomiera wołoczna”. Dr. Jaroszewicz, Obraz Litwy, 1845, t. II, dodatki, str. 229 i nast.; Pamiatniki izdanne Wremiennoj Komissijeju dla razbora driewnich aktów, t. II, str. 509—44; Akty odnosiaszczichsia k’ istorii Zapadnoj Rossii, t. III, nr 19, str. 72 i nast.; Russka Istoriceska Bibliotieka, 1914, t. XXX, str. 540 i nast.

1557. Ustawa dla starostwa krzyszyńskiego, Dr. Baranowski, o. c., str. 11—16.

1562 dnia 31 października. Powinność wójtów ciwuństwa korszewskiego. Dr. Akty izdawajemyje Komissijeju Wysoczajšie Uczwiezdionnoju dla razbora driewnich aktow w Wilnie, Wilno 1898, t. XXV, str. 90-2.

1602. Porządek wsi Krzyżownik i Proszowa. Dr. Ks. W. Klementowski, Księga ławnicza osad wiejskich Krzyżownik i Proszowa. Kępno 1917, str. 1—6,

1639. Ustawa powinności i wolności poddanych włości bobrujskiej. Dr. Akty dla razbora driewnich aktow, t. XXV, str. 329-9.

1646. Postanowienie około porządku między sołtysami i wójtami w starostwie lanekorońskim. Dr. Akty dla razbora, t. XXV, str. 479-82.

1653 dnia 18 lutego. Ordynacja starostwa telszańskiego. Dr. Michał Eustachy Brensztein, Telsze, Przewodnik naukowy i literacki, r. XXX (1902), str. 1175—8.

1715 dnia 5 października. Statut zakładki na sprzężaj w Pabianicach. Dr. Adam Krzyżanowski, Zakładka na sprzężaj w Pabianicach, Rozpr. Wydz. hist.-fil., t. 34, str. 401—3.

1745 dnia 15 czerwca. Wilkierz dla wsi Tuchorza. Dr. Schultheiss, o. c., str. 28—34.

1752. Porządek ogniowy wsi Otorowa. Fotograficzne zdjęcie dwóch pierwszych stron zamieścił Philipp Rudolf, Aus der Geschichte von Schultitz und den umliegenden Dörfern, Poznań 1936, tabl. 3.

1753. Ustawa ziemian w hrabstwie bychowskiem osiadłość mających. Dr. Baranowski, o. c., str. 29—30.

1756. Ustawa dla starostwa poławowskiego. Dr. Akty dla razbora, t. XXXV, str. 50—5.

1762 dnia 20 grudnia. Wilkierz Karola Niezychowskiego dla wsi Złotkowa. Dr. Clemens Brandenburger, Das Hauländer — Dorf Goldau bei Posen, Zeitschr. Hist. Gesellsch. für Prov. Posen, Bd 18, 1903, Beilage, nr 3, str. 44—9.

1764. Prawo dla wsi Imielinka. Dr. Kazimierz Kaczmarezyk, Roczniki historyczne, t. XI, str. 229—32.

1772 dnia 20 marca. Prawo dla wsi Stanisławic. Dr. Baranowski, o. c., str. 31—3.

1779 dnia 7 marca. W. Jawornickiego, Powinności radzkiego w każdej wsi, który być powinien przysięgły. Druk współczesny².

1782. Ustawa dla poddaństwa Kamionki. Dr. Akty dla razbora, t. XXXV, str. 513—4.

1784. Ustawa dla włości starostwa retowskiego. Dr. Akty dla razbora, t. XXV, str. 537—48.

1788. Ustawa dworska normująca powinności włościan klucza połębskiego. Dr. Kazimierz Dobrowolski, Dzieje wsi Niedźwiedzia, Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Fr. Bujałkowi, Lwów 1931, str. 558—563.

1789. Ordynacja klucza jangrońskiego. Dr. Baranowski, o. c., str. 37—43.

1790. Ustawa referendariatu koronnego dla poddanych królew-szczyzn. Dr. Dziennik handlowy, 1790, str. 298—317.

1791 dnia 28 maja. Stanisława Grzegorza Worcella ordynacja dla wsi Znosiecz. Dr. Władysław Smoleński, Sprawa włościańska w Polsce wieku XVIII, Pisma historyczne, t. III, Kraków 1901, str. 75—81.

² Druk ten, znany Estreicherowi (t. XXV, str. 185) z unikatku Biblioteki Zielińskich w Skępem pow. lipnowskiego, według listownej informacji Zarządu Tow. Nauk w Płocku z dnia 7 lutego 1949 r. uległ zniszczeniu przez okupanta. Książkami z tego zbioru „palono w piecach i lokomobilach”.

1791 dnia 29 sierpnia. Stanisława Małachowskiego ordynacja dla gromad majątności rękorajskiej. Dr. Pamiętnik historyczno-polityczno-ekonomiczny, r. X (1791), str. 790—803.

1793 dnia 20 listopada. Porządek ogniowy wsi olenderskich Łęg-Osień, Włęcz, Stajenczyn i Neudorf. Dr. Martin Kage, Eine Brandordnung aus dem Jahre 1793, Deutsche Blätter in Polen, Jhrg. II (1925), str. 131—5.

1796. Marchockiego (Ignacego) Ścibora, Dla urządzenia ziem dziedzicznych ustawy, druk współczesny, Minkowce 1796.

1804. Marchockiego (Ignacego) Ścibora, Przymierze z poddanyymi rolnikami. Dr. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, t. XIII, str. 15—32.

Przy sposobności wspomnę, że już po wyjściu zbioru Kutrzeby i Mańkowskiego opublikowane zostały następujące wilkierze wiejskie:

1626 dnia 14 maja. Wilkierz Marianny z Czarnkowskich Działyńskiej dla Czarza. Dr. Ks. A. Mańkowski, Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu, t. XI (1938), z. 2, str. 54—8.

1628 ok. Ustawa dla wsi Świlczy i Woliczki. Dr. Adam Kamiński i Franciszek Kotula, Archiwum Tow. Przyj. Nauk i Sztuki w Rzeszowie, nr I, Rzeszów 1948, str. XVII i 17.

1667. Ordynacja dla organizacji wałaskiej państwa żywieckiego. Dr. Stanisław Szczotka, Kwartalnik historyczny, t. LV, str. 158—61.

1729 ok. Wilkierz dla Oleńców Kotusz. Dr. Władysław Rusiński, Osady tzw. „Oleńców” w dawnym woj. poznańskim, Prace Komisji Atlasu Histor. Polski, z. V, Poznań 1939 — Kraków 1947, str. 151—6.

1778 dnia 15 października. Stanisława Poniatowskiego dla mieszkańców Olszewnicy, Krubina i Janówka. Dr. Adam Skałkowski, Archiwum Wybieckiego, Gdańsk 1948, t. I, str. 85—9.

1781 dnia 2 lutego. Prawo dla okupników klucza kicińskiego. Dr. Rusiński, o. c., str. 145—50.

1791 dnia 3 maja („an diesem für Pohlen so merkwürdigen Tage, mit welchem die neue Regierungsform so rühmlich zum Wohl des Staats festgesetzt wurde”). Dr. Eugen Oskar Kossmann, Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum, Leipzig 1942, nr 21, str. 135—145.

Niewątpliwie cenny zbiór wilkierzy zawierać musiał druk Ustawy dla wsiów. Opisanie porządku wewnętrznego i powierzchownego wsiów. b m. dr., str. 103. Żałować należy, iż Stanisław Estreicher podając o nim wiadomość w Bibliografii polskiej (t. XXXII, str. 97) nie wskazał biblioteki, w której go odnalazł.

Niepowetowaną stratą przy wydawaniu polskich ustaw wiejskich stanowi fakt, iż nie zostały do tego celu wyzyskane odpowiednio zbiory

rękopiśmienne Biblioteki Krasińskich w Warszawie, które uległy wojennej zagładzie, a w których mieściło się sporo wilkierzy (por. T. I. Baranowski, *Wieś i folwark*, Warszawa 1914 i inne studia do dziejów wsi tegoż autora).

Przed wydawcą dalszych tomów ustaw wiejskich staje zadanie gruntownego przebadania pod tym kątem widzenia naszych zbiorów archiwalnych, które niewątpliwie zawierają jeszcze sporo nieopublikowanych wilkierzy. Specjalną uwagę należy skierować na archiwum referendariatu koronnego. Odnosnie tego ostatniego należy zaznaczyć, iż w dziewiątym dziesiątku XVIII w. zabrał się on do energicznego przeprowadzenia zasadniczych reform w bycie wsi starościńskich. Zaczął wydawać ustawy wiejskie dla wszystkich wsi, jakie stawały przed jego kratkami z okazji sporów i procesów. Jakkolwiek ogłędne i nieśmiałe, jak wszelkie zresztą poczynania ówczesne w sprawie chłopskiej, przynoszą one prawdziwy zaszczyt referendariatowi. Należy równie pilnie przebadać archiwa miejskie Poznania, Torunia, Kalisza (por. szkic Baranowskiego *wsie miasta Kalisza*, *Przegl. histor.*, XX) i innych miast posiadających własne folwarki.

Niewątpliwie zebrany zostanie w ten sposób materiał do opublikowania kilku nowych tomów wilkierzy. Sam zebrałem ich dotąd sporą ilość, z odkryciem nowych liczę się nieustannie (Prof. Koranyi we wspomnianej wyżej recenzji wspomina o odkrytej przez siebie ustawie dla wsi Świerkoczyna z 1638 r.)³.

Edytor musi dążyć do odnalezienia oryginałów, dopiero w ich braku może się oprzeć na kopiach i drukach, które mogą być niezbyt zgodne z pierwotną, oryginalną redakcją ustaw. Trzeba tutaj zaznaczyć, iż wydawcy Niemcy ogłaszając wilkierze często tłumaczyli je na język niemiecki, a źródła, na których opierali się, dzisiaj często już nie istnieją. W miarę możliwości należy dążyć do tego i przy wilkierzach wydanych przez Kutrzebę i Mańkowskiego na podstawie druków, które często, zwłaszcza ogłaszane przez amatorów bez przygotowania edytorskiego, były błędne.

Aby nie rzucać gołosłownych twierdzeń, wspomnę o ustawie Anny Wielopolskiej dla majątności suskiej. W zbiorze Kutrzeby i Mańkowskiego (nr 20, str. 194—7) ogłoszona ona została na podstawie Władysława Chomętowskiego, *Materiałów do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku*, (Biblioteka Ordynacji Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. II, Warszawa 1876, str. 412—6). Udało mi się dotrzeć do oryginału tego wilkierza i okazuje się, iż został

³ Karl Ruther w broszurze *Die Geschichte des Deutschtums in Grębocin (Gramtschen) und Umgebung, Unsere Heimat*, Heft 7, Poznań 1939, str. 28—9 omawia nieznaną wilkierz dla wsi Grębocina, Rogówka i Rogowa z dnia 7 czerwca 1697 r.

on wydany przez Wielopolską w 1695 r., a nie jak przyjmują Kutrzeba i Mańkowski za poprzednim wydawnictwem w 1696 r. Kopia, Edwarda Stawiskiego, co posłużyła za podstawę obu wydawnictw, jest błędna. Znajdujemy w niej poprzestawiane poszczególne artykuły ordynacji, opuszczenia zdań, a co gorsza całych artykułów. Opuszczony został art. 10: „Jeśli w polu snopy z kop pańskich i sąsiedzkich brał i zboże wszelakie wyżywał, gardłem ma być karany” i art. ostatni ustawy: „Wina na tych, co wiedzą a tają. Któryby wiedział co występnego na sąsiada a na ten czas by nie oznajmił wójtowi albo staroście, takowyż ma być za podejrzanego, jakoby toż sam uczynił, grzywien pańskich trzy nieodpuszczonych. Taż wina i na tych zostaje, którzy przy sądzie prawa rugowego będąc pytani o świadectwo spraw sąsiadów swoich, widząc siłą złego a tając tego — grzywien pańskich trzy”. Dodam wreszcie, iż oba wydawnictwa opuściły: „Przysięgę rugownika” i „Przysięgę sołtysów alias włodarzów i karbowników”.

Dla uzupełnienia objaśnień edytorskich Kutrzeby należy dodać, iż wilkierz wsi Sitno (Neu Schlingen) z 1562 r. (w spisie treści z błędną datą 1552) został ogłoszony drukiem przez Schultheissa w 1908 r. (o. c., str. 34—47); tenże autor ogłosił część wilkierza dla wsi Koziboru z 1719 r., od art. 35 do końca, z opuszczeniem tłumaczenia polskiego i zaznaczeniem, że był wzorowany na ustawie dla Sitna (Schultheiss, o. c., str. 47—8).

W związku z przygotowaniem do druku wilkierzy wiejskich n. chodzi mi ustawicznie myśl, czy do wydawnictwa tego nie powinny być włączone dokumenty lokacyjne wsi oraz kontrakty, jakie zawierano w XVII i XVIII w. z osadźcami przy zakładaniu osad tzw. „Oleńdrów”. Wszak dokumenty te stanowią w przeważającej mierze zasadniczy zrąb przyszłych ustaw wiejskich, jakie wsi otrzymywały od właścicieli dóbr bądź samodzielnie układały i przyjmowały za obowiązujące. W ten sposób wybitnie zostałyby pomnożony materiał źródłowy do odtworzenia życia wewnętrznego wsi w Polsce przedrozbiorowej z jego formami ustrojowo-prawnymi, a równocześnie zaś możnaby pokusić się o cofnięcie znajomości tego zagadnienia do średniowiecza i wyjaśnić niejedno nieznane dotąd zjawisko.

Wspomnę tutaj, iż Niemcy ogłosili kilkadziesiąt kontraktów, zawartych między polskimi właścicielami a osadnikami (por. chociażby 29 takich umów z okresu od 25 marca 1779 do 12 grudnia 1793 r. ogłoszonych przez Kossmanna, o. c., str. 82—163). Na ich jednak edycjach poprzestać nie można, jeżeli zważy się, iż tendencyjnie tłumaczyli oni teksty polskie na język niemiecki.

Niewątpliwie ktoś z badaczy dziejów prawa polskiego zajmie się wyśledzeniem rodowodu naszych ustaw wiejskich, dla których niewątpliwie wzorem musiały być przynajmniej w pewnych wypadkach

podobne ustawy zagraniczne. Na tym miejscu pragnę wspomnieć o odwrotnej stronie tego zagadnienia, o wpływie polskich wilkierzy na naszą literaturę ekonomiczno-rolniczą XVIII w.

Oto w 1779 r. została wydana w Wilnie broszura pt. Powinności gospodarzów wiejskich w krótkości zebrane przez X. Legowicza plebana korkożyńskiego i dla wygody swoich parafianów do druku podane.

Ks. Józef Legowicz był proboszczem w Korkożyškach w pow. święciańskim na Litwie i oprócz powyższej broszury ogłosił jeszcze kilka innych dziełek o treści przeważnie religijnej. Specjalnie należy wspomnieć Katechizm dla ludzi życia wiejskiego (Wilno 1776 r. i drugie wyd. tamże 1790 r.). Bliższe szczegóły z jego życia są nieznane.

Wspominana wyżej broszura składa się z czterech rozdziałów: I. O powinnościach chrześcijańskich, II. O powinnościach gospodarskich, III. O ośchędostwie, IV. O przyczynach choroby w wiejskich ludziach i dodatku wyliczającego Śrzedki ustrzeżenia się zarazy od chorych, zaraźliwą mających chorobę. Bliższe zaznajomienie się z treścią tego dziełka pozwala stwierdzić, iż mieści się w nim cały szereg wiadomości i zaleceń wziętych nieomal żywcem ze znanych nam wilkierzy wiejskich. Może przy pomocy tej broszury pragnął ks. Legowicz zaznajomić swych parafian z ich obowiązkami odnośnie spraw religijnych, gospodarczych i społecznych w stosunku do rodziny, sąsiadów i dziedzica. Poszczególne rozdziały mogły być podstawą kazań niedzielnych. Raczej jednak jestem skłonny przypuścić, iż książeczka ta w intencji autora miała być wzorem dla dziedziców, którzy w tym okresie coraz częściej układają i ogłaszają wilkierze dla poddanych swoich włości.

Nie podawałem w niniejszym omówieniu dokładniejszej charakterystyki polskich ustaw wiejskich. Nie mogę jednak oprzeć się chęci, aby nie zaznaczyć, iż podane przez nas wilkierze z 1562 r. dla ciwuństwa korszewskiego i z 1653 r. dla starostwa telszańskiego przynoszą cały szereg ciekawych wiadomości do życia obyczajowego w Wielkim Księstwie Litewskim, a m. i. stwierdzają ślady pogaństwa na Żmudzi jeszcze w połowie XVII w. Wspomina o tym ordynacja dla starostwa telszańskiego w następujących słowach: „Acz się w tych krajach, jakoto na granicy łotewskiej, starodawne jakieś, a prawie pogańskie superstittiae i zabony między prostemi ludźmi, a zwłaszcza poblży heretyckich zbórów mieszkającemi, jeszcze nie wykorzeniły i nie tylko bartników (w ordynacji z 1562 r. burtnicy — czarodzieje) zażywają ale też i bankiety jakieś, częstując się na mogiłach za zdrowie dusz zmarłych, zjechawszy się, czynią i ten ich akt szemiennis nazywają. Tedy aby wszelkich takich zabobonów dwór zabraniał i jegomość ksiądz pleban pro officio suo verbo et exemplo praecundo takowe pogańskie zwyczaje eliminare starał się, zakładając na każdego z tych, którzy takimi zwy-

czajami bawić się będą, kopę litewską". Czyż to nie cenny szczegół dla naszych etnografów i historyków literatury, śledzących za genezą mickiewiczowskich *Dziadów*?

Zaznaczone przeze mnie trzy ustawy z 1791 r. i czwarta z tegoż roku ogłoszona przez Kutrzebę i Mańkowskiego, dają możność zaznajomienia się z wpływem Konstytucji 3 maja na rozwój sprawy chłopskiej w Polsce przed ostatecznym jej upadkiem.

Cały szereg zresztą innych zagadnień pozwalają te wilkierze odtworzyć (organizacja obrony — ustawa dla Świleczy i Woliczki oraz ustawa dla starostwa lanckorońskiego). Niewątpliwie zaś ogłoszenie nowych posunie wybitnie naprzód problematykę dziejów chłopstwa polskiego. Ustawy pozwolą nie tylko na zaznajomienie się z życiem społecznym, kulturalnym i obyczajowym wsi, dorzucą również cały szereg faktów do zagadnień natury gospodarczej, aż do sposobu uprawy roli przez chłopów, tworzenia pierwszych instytucji kredytowych włościańskich itd.

Wydawnictwo Kutrzeby i Mańkowskiego nie może być pomijane przez historyków gospodarczych i prawno-ustrojowych. Niewątpliwą zasługą obu edytorów pozostanie ten największy, jak dotąd, krytycznie wydany zbiór polskich ustaw wiejskich, materiałów źródłowych poprzednio mało znanych i niewystarczająco wyszukiwanych przez historyków.